

TIPOLOGIA INTELECTUALILOR EUROPENI ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

ALEXANDRU MAMINA
(Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”)

În istoria socială se întâmplă adeseori ca realitățile întâi să existe, și abia apoi să fie numite. Atunci când Maurice Barrès a lansat polemic termenul de „intelectuali” – în cursul afacerii Dreyfus –, categoria socială respectivă exista deja de aproape un secol.

Atât termenul, cât și categoria socială a intelectualilor suferă de o anumită ambiguitate, fiind susceptibile de abordări și definiții diferite. Intelectualii pot fi definiți, de pildă, din perspectiva naturii specifice a activității lor, ca oameni ce se îndeletnicesc cu „gândirea” și care câștigă din valorificarea socială a pregătirii lor. Din acest punct de vedere, intelectuali ar fi toți aceia care beneficiază de o pregătire de specialitate superioară – oamenii cu diplomă de studii academice – și care desfășoară o activitate de concepție sau de coordonare, esențialmente diferită de munca manuală (*homo sapiens* față de *homo faber*). De asemenea, intelectualii pot fi definiți din perspectiva funcției sociale a activității lor, adică din perspectiva locului pe care îl ocupă în sistemul relațiilor de producție. În această accepțiune instrumentală, ei își pierd în cele din urmă individualitatea specifică de grup social, fiind asimilați altor clase – nobile, burghezie, proletariat –, în calitate de teoreticieni ai intereselor acestora – intelectuali „organici” despre care scria Antonio Gramsci¹. În al treilea rând, intelectualii pot fi definiți din perspectiva finalistă a implicării lor moral-politice în activitatea publică, drept o categorie militantă, contestatară, anticonformistă². Este o perspectivă circumstanțiată istoric (afacerea Dreyfus, mersul în popor al populiștilor ruși), care deduce categoria socială obiectivă din angajamentul public subiectiv.

În primul caz, este vorba de o definiție mult prea generală, în care diferențele specifice anulează practic relevanța conceptuală a genului proxim. Termenul de

¹ Vezi Antonio Gramsci, *Intelectualii și organizarea culturii*, în *Opere alese*, București, Editura Politică, 1969, p. 244, 247.

² Vezi Pascal Ory, Jean-François Sirinelli, *Les intellectuels en France, de l'affaire Dreyfus à nos jours*, Paris, Armand Colin, 1992, p. 18.

„intelectuali” acoperă o diversitate prea mare de situații particulare, pentru a rămâne coerent în sine însuși. În măsura în care se referă la toți oamenii cu studii universitare (ca să nu mai amintim de toți oamenii cu „preocupări” intelectuale), ajunge să includă exponenți ai tuturor categoriilor sociale, cu statusuri, roluri și interese diferite, pierzându-și practic orice relevanță sociologică și epistemologică. În ultimă instanță, toți cei care „gândesc” s-ar subsuma categoriei intelectualilor.

La antipodul acestei perspective foarte cuprinzătoare se află cea moral-politică, ce restrânge excesiv aria de referință a intelectualilor. Sunt excluși din această categorie toți cei care nu se angajează activ în spațiul public, care nu promovează o anumită „cauză”, deși, prin pregătire și activitate, întrunesc caracteristicile atribuite intelectualilor de simțul comun³. Mai mult, această perspectivă suferă deoarece se întemeiază pe o prejudecată subiectivă (partizană, am putea spune), ipostaziată drept criteriu analitic obiectiv. În fond, angajarea activă în spațiul public este o opțiune personală, ținând cont de valorile morale și cultura politică ale unui individ, care pot interfera sau nu cu altele analoage ale altui individ. Poate decurge de aici un fenomen social (în sensul în care concepe fenomenele teoria acțiunii), dar fenomenul social nu este totuna cu categoria socială care-l produce, cu atât mai mult cu cât nu-l produce niciodată singură și în mod univoc. Cu alte cuvinte, intelectualii nu pot fi definiți structural (nici măcar o parte a lor) în funcție de manifestările exterioare prezumate ca tipice de elementele sociale cele mai vizibile. (Tot așa cum potrivit unei analogii hegeliene celebre – floarea, sau în cazul de față chiar mirosul florii, nu este planta ca atare. Chiar dacă se întâmplă să atragă insectele – am adăuga noi!)

În primul caz avem așadar o perspectivă „idealistă”, care încearcă să cuprindă prea mult; în al doilea – o perspectivă „ideologică” ce exclude prea mult. În ambele situații termenul de „intelectuali” își pierde semnificația și relevanța epistemologică. Mai bogată în perspective analitice este perspectiva intermediară, „materialistă”, care îmbină oarecum criteriul naturii intrinseci a activității intelectuale (gândirea calificată), cu cel al funcției sociale a intelectualilor (relaționarea între indivizi și grupuri). Gândirea nu operează în sine, ci într-un sistem de raporturi interumane pe care caută să le explice (să le interpreteze, gestioneze, legitimeze sau conteste), potrivit poziției gânditorului în interiorul acelor raporturi. Materialismul constă tocmai în această referire la existența concretă, observabilă empiric și cognoscibilă științific, care constituie, în ultimă instanță, obiectul și totodată referențialul absolut al cercetării sociale. Totuși, și acest materialism, întemeiat pe conceptul modului de producție, este neconcludent

³ În calitatea sa de medie a percepțiilor și convingerilor originare în practica socială, simțul comun este un indicator gnoseologic simptomatic, mai relevant într-un fel decât preconcepțiile livrești. Fără îndoială, el nu trebuie acceptat ca atare, ci filtrat printr-o metodologie a cunoașterii științifice, dar aceasta nu trebuie să-l nege, ci să-l interpreteze, pentru a accede, în funcție de el, la înțelegerea teoretică (generală).

pentru categoria intelectualilor, care-i scapă oarecum din grila operatorie⁴. În primul rând, identitatea socială a intelectualilor nu se construiește numai pe coordonatele economice (relațiile de producție), ci și pe coordonatele culturale (dinamica mentalului colectiv), poate mai mult decât în cazul oricărei alte categorii, în virtutea activității lor specifice. Or, coordonatele culturale pot să evalueze în paralel cu cele economice, având propriile sisteme de elaborare și comunicare. (Psihologia analitică și antropologia structurală oferă suficiente date în acest sens, acreditând permanența unor structuri ale gândirii imune la schimbările din modul de producție). În al doilea rând, intelectualii se grupează într-o categorie cu o funcționalitate particulară în societate, cu propria individualitate socială, neputând fi așadar reduși la statutul de exponenți teoretici ai intereselor claselor „esențiale”. Afirmarea „independenței” intelectualilor nu este o ficțiune (o disimulare) ideologică decât în măsura în care îi abstrage metafizic pe aceștia din ansamblul relațiilor și funcțiilor sociale, ca și cum ar constitui un grup *deasupra* societății, de o natură esențialmente diferită de a celorlalte categorii. Altminteri însă, în interiorul ansamblului respectiv, intelectualii se precizează ca un grup de sine stătător, cu propria coerență internă și cu propria raportare la alte grupuri sau la puterea politică.

Din punctul de vedere al identificărilor formale – calificare profesională, mod de viață, aspect exterior –, intelectualii sunt o subspecie a genului burghez (specia fiind aceea a profesiunilor liberale). Este motivul pentru care sunt incluși în istoriile generale ale burgheziei⁵. În cadrul burgheziei însă, intelectualii comportă unele trăsături particulare, chiar paradoxale, care îi individualizează (autonomizează) categorial. Un paradox, de pildă, îl reprezintă faptul că, deși se situează ca nivel material mai aproape de burghezia mică și mijlocie, la nivelul reprezentărilor simbolice ei sunt asociați mai degrabă cu marea burghezie cultivată⁶.

Aceste constatări empirice au o valoare simptomatică, întrucât sugerează, prin chiar caracterul lor general acceptat, direcțiile de analiză relevante social pentru definirea categoriei intelectualilor. Se desprind, așadar, două observații preliminare: 1. intelectualii sunt o realitate a societății burgheze; 2. identitatea lor se precizează mai mult în funcție de capitalul simbolic, decât în funcție de capitalul material. Fără îndoială, pot fi identificați „intelectuali” – un fel de profesioniști ai gândirii abstracte – și în alte societăți decât cea burgheză: sofistii greci,

⁴ Antonio Gramsci însuși sesiza că raportarea intelectualilor la lumea producției era una „mijlocită” de rețelele sociale și de complexul suprastructurilor, spre deosebire de clasele „esențiale” – burghezia, proletariatul –, legate direct de producție. Vezi Antonio Gramsci, *op. cit.*, p. 247.

⁵ Vezi în acest sens Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în principatele române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997.

⁶ Vezi Jürgen Habermas, *Sfera publică și transformarea ei structurală. Studiul unei categorii a societății burgheze*, București, Editura Univers, CEU, 1998, p. 120.

jurisconsultii romani, universitarii medievali etc. Numai că aceștia au rămas la nivelul unor individualități cu afilieri diverse, precum corpul cetățenesc, sistemul clientelar și Biserica. Nu au ajuns să constituie niciodată, împreună cu omologii lor intelectuali din epocă – platonicienii, arhitecții și cronicarii, de exemplu – o categorie socială de sine stătătoare. Totodată, funcția lor socială avea o finalitate explicită mai ales privată (nu ne referim aici la finalitățile implicite, cu semnificație istorică, nu socială); ca atare, nu era de natură să creeze o *structură*, o relație necesară și constantă între categorii. Finalitatea publică a acțiunii intelectualilor a apărut și s-a dezvoltat odată cu societatea burgheză. Gradul de complexitate a categoriei intelectualilor este direct proporțional cu progresele societății burgheze – de la un grup informal și personalizat la finele secolului al XVIII-lea, la categoria instituțională și impersonală de după încă o sută de ani.

Din cele două observații de mai sus rezultă că intelectualii trebuie definiți în cadrul structural al societății burgheze, în funcție de rolul social al activității culturale pe care o desfășoară și prin care sunt recunoscuți.

Societatea burgheză se alcătuiește structural pe trei coordonate: producția de mărfuri; regimul politic reprezentativ; cultura de masă. Formula „ideală” de societate burgheză este aceea în care cele trei coordonate sunt dezvoltate până la ultimele lor consecințe practice, apărând sub forma instituțională a capitalismului industrial, a democrației și a învățământului public gratuit. Producția de mărfuri, regimul reprezentativ și cultura de masă – în unitatea lor sistemică – generează „societatea deschisă”, adică societatea în care, pe de o parte, cvasitotalitatea populației este atrasă sub o formă sau alta în spațiul public („la vedere”), iar pe de altă parte, chestiunile de interes general (relațiile sociale, în fond) se află în atenția permanentă a publicului⁷. În acest context, comunicarea devine un resort funcțional esențial (un factor eficient) al existenței sociale⁸. Nu numai că instituțiile burgheze fundamentale – proprietatea, votul și instrucția publică – presupun comunicarea (cunoașterea reciprocă), dar publicul însuși pretinde să i se comunice (argumenteze) problemele generale care îl privesc. Comunicarea socială înseamnă, așadar, cunoaștere și argumentație.

Cunoașterea și argumentația sunt cu atât mai complexe, cu cât se înserează într-un sistem social mai diversificat, asemenea celui burghez, întemeiat pe diviziunea și calificarea muncii, pe reprezentarea opțiunilor la nivel central și local și pe transmiterea de informații și valori la nivelul unei comunități teritoriale mari. Complexitatea impune calificare. Această nevoie de comunicare socială calificată este cea care determină apariția categoriei intelectualilor. (Dintr-o atare perspectivă, indicatorul poate cel mai concludent al dezvoltării acestei categorii

⁷ Practiciile medievale a secretelor puterii (*arcana imperii*), societatea burgheză i-a opus principiul publicității, materializat de structura informală dar eficientă a opiniei publice. *Ibidem*, p. 100.

⁸ Expresia poate cea mai concentrată a comunicării sociale o reprezintă contractul, atât în accepțiunea sa propriu-zisă juridică, cât și în accepțiune simbolico-politică.

este extinderea treptată a învățământului superior). Intelectualii alcătuiesc deci categoria socială a persoanelor cu pregătire academică ce activează în domeniul cunoașterii și care au ca funcție transmiterea publică inteligibilă a rezultatelor cunoașterii, asigurând astfel cadrul mental favorabil desfășurării relațiilor sociale. În fond, intelectualii clarifică publicul asupra societății în care el trăiește, fie că este vorba despre economia, politica sau cultura acesteia. Clarificarea corespunde și răspunde imperativului social al cunoașterii transparente, și este o condiție a comunicării. Prin clarificare societatea devine rațională și rezonabilă, așadar acceptabilă pentru public și eficientă funcțional. În acest sens, spre deosebire de „specialiști” – care se ocupă cu gestiunea afacerilor curente din economie, finanțe sau administrație –, intelectualii au ca obiect cercetarea, creația și instrucția. În timp ce „specialiștii” utilizează cunoașterea în mod individual, la nivelul unităților lor de muncă, intelectualii o transmit publicului, o diseminează social.

Se pot distinge mai multe tipuri de intelectuali. Din punct de vedere funcțional, de pildă, adică potrivit relației pe care o stabilesc cu procesul cunoașterii, există intelectuali pe care i-am putea numi creatori – care realizează propriu-zis cunoașterea – și intelectuali transmițători – cei care o difuzează într-o manieră didactică sau vulgarizată. În primul tip s-ar încadra oamenii de știință, filosofi și scriitorii, iar în al doilea – profesorii, autorii de almanahuri și specialiștii realizatori de emisiuni culturale la radio și televiziune. O altă variantă a aceleiași tipologii funcționaliste ar fi „teoreticieni” – „practicieni”, în măsura în care „practicienii” diseminează social concluziile „teoreticienilor”, așa cum fac de exemplu comentatorii politici cu interpretările doctrinarilor. Aceste distincții sunt însă destul de schematice și factice, deoarece, pe de o parte, procesul cunoașterii nu este unul univoc, de la elita intelectuală la restul societății, ci unul reciproc, în care teoria interpretează realitatea, dar și realitatea influențează interpretarea teoretică; pe de altă parte, una și aceeași persoană poate să îmbine cele două calități: să fie totodată om de știință și profesor, scriitor și realizator de emisiune, doctrinar și comentator politic.

Din punctul de vedere „substanțial”, al naturii cunoașterii, pot fi identificați intelectualii pozitivi și cei speculativi, după cum elaborează o cunoaștere pe bază de observație, respectiv de imaginație. În prima categorie ar intra oamenii de știință, în a doua – scriitorii, filosofi împărțindu-se între cele două⁹. Imaginația este și ea o formă de accedere la cunoaștere, tot atât de mult ca și observația. Scriitorul caută și comunică și el un „adevăr”, chiar dacă este vorba de un adevăr de altă

⁹ Din perspectiva definiției noastre, nu-i includem printre intelectuali și pe artiști. Artă nu constituie o cunoaștere propriu-zisă, ci o *reprezentare* personală fie a unei trăiri, fie a unei cunoașteri prealabile, dar care nu este produsă, ci numai valorificată estetic de către artist. Nu e vorba aici de o ierarhizare de inspirație platoniciană, ci de o plasare în planuri diferite și incomparabile. De altfel, pot exista artiști intelectuali – aceia care interpretează teoretic arta ca fenomen, oferind așadar o cunoaștere asupra acesteia. De asemenea, există un domeniu artistic aflat la limită cu știința – arhitectura, care materializează nu numai o viziune, ci și o cunoaștere.

natură decât cel pe care îl caută omul de știință. Aici nu interesează valabilitatea unui anume demers, ci demersul cognitiv ca atare. De altfel, toți acești intelectuali sunt apropiați printr-o structură formală comună: discursivitatea expunerii. Ei își transmit cunoașterea într-o formă expozitivă, „narațiunea” lor reprezintă, în ultimă instanță, o proză. (Forma poetică este atributul artei, întrucât nu comunică explicit, ci sugerează simbolic). O atare poetică tipologizare este însă una mai degrabă gnoseologică decât sociologică. Ea de referă la conținutul abstract al cunoașterii, dar ignoră structura socială concretă a cunoașterii, adică poziția intelectualilor în cadrul corpului social – relațiile de putere –, care le conferă acestora identitatea și relevanța istorică.

Din această perspectivă, mai semnificativă pare să fie distincția gramsciană între intelectualii urbani și intelectualii rurali, care nu se referă atât la situarea geografică, cât la poziția în cadrul relațiilor de proprietate și al rețelilor de influență. Se poate lămuri astfel statusul, dar nu și rolul intelectualilor, altfel spus – condiționarea lor materială, dar nu și funcția ideală specifică. Problema fundamentală a viziunii gramsciene (marxiste în general) este că tinde inevitabil să subordoneze activitatea intelectuală dinamicii relațiilor de producție (luptei claselor), anulând în cele din urmă individualitatea categoriei intelectualilor, care sunt reduși la situația de exponenți teoretici ai claselor „esențiale”. (Cunoașterea însăși este numai o formă de conștiință de clasă). Se limitează astfel, uneori până la irelevantă, tocmai funcția socială specifică a intelectualilor în societatea burgheză – aceea de a cunoaște și a comunica –, ceea ce cauzează inclusiv analizei marxiste, deoarece se pierde din vedere o componentă organică a acestei societăți.

Mai conformă funcției sociale a intelectualilor ar fi o tipologie calchiată pe antiteza formulată de Karl Mannheim, între „ideologie” – concepțiile care susțin statu-quo-ul – și „utopie” – cele care îl contestă. Intelectualii s-ar împărți așadar în „conformiști” și „contestatari”, după cum cunoașterea pe care o comunică aceștia confirmă sau infirmă sistemul social. Fie că se referă la societatea prezentă, fie la cea viitoare, și unii și ceilalți îndeplinesc același rol: de a clarifica publicul asupra societății respective, de a asigura cadrul mental favorabil funcționării acesteia. Aici nu mai este vorba atât despre interesele particulare, cât despre valorile generale și capacitatea lor de agregare socială. Activitatea culturală nu mai intervine doar ca un element de suprastructură, ci în calitate de factor structurant al relațiilor sociale, ceea ce legitimează funcțional tratarea intelectualilor drept o categorie de sine stătătoare, cu o poziție specifică în mecanismul social. Numai că această interpretare finalistă, prin prisma opțiunilor moral-politice, afirmă rolul dar pierde din vedere statusul, adică inserarea concretă a intelectualilor într-un ansamblu de condiționări obiective. Ea se plasează în acest fel oarecum la antipodul viziunii marxiste.

Pentru a stabili o tipologie cât mai completă și mai relevantă a intelectualilor, credem că trebuie pornit de la situația lor „hegemonică” în societate, întrucât această situație reprezintă punctul de intersecție și expresia socială consacrată a

statusului și rolului. Altfel spus, în „hegemonia” pe care o exercită se cumulează atât poziția socială, cât și funcția socială, aceasta având astfel o valoare de indicator. În fond, „hegemonia” specifică îi individualizează pe intelectuali în societate, consacrand social esențialul categoriei, esențial ireductibil la alte categorii, dar inteligibil numai în relațiile cu acestea. Ca atare, o tipologie pornind de la situația „hegemonică” este susceptibilă să ofere un operator analitic concludent, în măsura în care ea presupune identitatea particulară a categoriei intelectualilor în structura corpului social.

Intelectualii dispun de un capital simbolic și exercită o „hegemonie” simbolică. În condițiile nevoii de informare a „societății deschise”, competența lor în zona cunoașterii se transformă într-o autoritate în zona opiniei, în sensul că publicul le face credit (inclusiv sub forma insidioasă a „efectului de halou”), fiind prin urmare influențat mai mult sau mai puțin de intelectuali. În mod paradoxal pentru „societatea deschisă”, categoria intelectualilor nu se „democratizează”, ci se transformă într-o elită profesională recunoscută instituțional. Profesiunile intelectuale implică o cunoaștere „ezoterică” și abilități speciale. Admiterea de noi membri într-o profesiune se face în mod controlat, se stabilesc standarde de competență și proceduri operatorii, așa încât, în final, cei din afara profesiei sunt incapabili să-i supravegheze de o manieră avizată pe intelectuali¹⁰. În consecință, intelectualii sunt recunoscuți ca „superiori” și decidenți în chestiunile „culturale”, adică în cele care privesc cunoașterea și aplicarea practică a cunoașterii în activitatea celorlalte categorii.

Din această perspectivă, se observă că „hegemonia” intelectualilor se exercită la nivelul relațiilor sociale civile, ea netransgresând decât conjunctural și punctual către sfera politicului. Puterea simbolică (prestigiul public) funcționează oarecum în paralel cu puterea efectivă (actul decizional), singurul lor teren de întâlnire fiind teoria politică. Numai că aceasta nu se regăsește *tale quale* în practica politică, ci se adaptează împrejurărilor, ceea ce înseamnă că referințele culturale „pure” nu au decât o valoare relativă, iar intelectualii – o influență secundară. Intelectualii pot exercita, într-adevăr, o putere subtilă, specifică „societății deschise” – puterea convingerii –, și o pot exercita inclusiv direct asupra publicului, peste clasa politică. Dar pentru aceasta contează mai puțin ceea ce încearcă să facă intelectualii, și mai mult ceea ce este dispus să accepte publicul, adică dacă acesta le recunoaște sau nu și competența politică (de administrare publică). Or această recunoaștere este destul de puțin plauzibilă, tocmai în virtutea „diviziunii muncii” pe care o implică societatea burgheză. Specializarea care asigură „hegemonia” simbolică a intelectualilor impune și „monopolul” politicienilor de meserie asupra puterii propriu-zise. Ideea platoniciană a filosofului-rege, reluată de luminism cu termenii inversați: regele-filosof, traduce fie o speranță irealizabilă (societatea

¹⁰ Vezi Lenore O’Boyle, *The Middle Class in Western Europe, 1815-1848*, în „American Historical Review”, vol. LXXI, nr. 3, 1966, The Macmillan Company, p. 845.

guvernată de rațiunea filosofică), fie o frustrare („înțeleptul” marginalizat – care nu are nici măcar capacitatea să-și reconvertească frustrarea în cinism).

În condițiile în care intelectualii exercită o *conducere* simbolică la nivel civil, analoagă celei politice, ei pot fi împărțiți conform tipologiei formulate de către Max Weber pentru liderii politici. În acest sens, liderilor carismatici, formali și tradiționali le corespund intelectualii individuali, organizaționali și sectari. Pentru liderii politici, criteriul de departajare este legitimitatea pe care o afirmă; pentru intelectuali – modul în care interacționează cu corpul social.

Acestei corespondențe structurale, în baza relației pe care liderii politici și intelectualii o au cu „obiectul” conducerii – statul, respectiv societatea –, i se adaugă o corespondență funcțională, în baza principiului eficient al conducerii. În cazul liderilor carismatici și al intelectualilor individuali, principiul este personalitatea; în cazul liderilor formali și al intelectualilor organizaționali – norma juridică; în cazul liderilor tradiționali și al intelectualilor sectari – autoritatea.

Intelectualii individuali stabilesc cu publicul o relație în nume propriu și își exercită influența simbolică în virtutea prestigiului personal. Altfel spus, acțiunea lor socială se desfășoară cu titlu individual, iar publicul îi ia în serios și le face credit datorită notorietății pe care au dobândit-o¹¹. Capitalul simbolic de care dispun este asociat persoanei ca atare. Exponenții prin excelență ai acestui tip sunt scriitorii, editorialiștii specializați, analiștii politici și economici, criticii literari și artistici. În fond, este vorba despre toți aceia care pot fi identificați drept „liber profesioniști” ai categoriei intelectualilor.

Intelectualii organizaționali relaționează cu societatea prin intermediul instituțiilor la care sunt afiliați (institute, universități ș.a.m.d.), create prin lege ca centre de cunoaștere și comunicare a cunoașterii. Ei își îndeplinesc funcția socială în/din cadrul organizat al acestor instituții, iar publicul le prezumă competența în virtutea apartenenței lor instituționale. Capitalul simbolic personal derivă așadar din prestigiul instituției respective, prestigiu consacrat, la rândul său, în temeiul normei juridice. În acest tip se încadrează cercetătorii și cadrele didactice la toate nivelurile – toți aceia care funcționează ca intelectuali pe baza unor certificate legale de competență.

Intelectualii sectari se raportează la societate în maniera unui corp constituit, cu o identitate ideologică specifică, ce constituie prin ea însăși un argument de autoritate socială. „Credo”-ul ideologic, prezumat de ei ca fiind expresia „adevărului”, îi îndrituiește – în calitatea lor de „practicanți” ai săi – să *pretindă* o poziție hegemonică, de instanță morală și chiar politică. În fond, ei își afirmă statutul și funcția socială prin invocarea unei autorități: aceea a ideologiei pe care o profesează. Capitalul simbolic decurge din adeziunea la ideologia respectivă. În

¹¹ Notorietatea socială nu trebuie confundată cu valoarea profesională. Mass-media, de pildă, au proprietatea de a impune în spațiul public persoane ratate sau pe cale de a se rata profesional. Vezi, în acest sens, Pierre Bourdieu, *Despre televiziune, urmat de Dominația jurnalismului*, București, Editura Meridiane, 1998, p. 69, 73.

aceste condiții, intelectualii sectari se individualizează deliberat ca subgrup în ansamblul societății, față de care manifestă o atitudine militantă. Au tendința de a se organiza într-o rețea de solidarități și interese, cu o ierarhie informală, și de a formula revendicări în raport cu statu-quo-ul instituțional.

Constituirea diferitelor tipuri de intelectuali și ponderea lor în ansamblul societății depinde de trei variabile: 1. regimul politic; 2. accesul la resurse; 3. paradigma culturală dominantă. Aceste variabile alcătuiesc împreună cadrul structural și cultural de manifestare a intelectualilor. Ele condiționează poziționarea și exprimarea publică a acestora, favorizând emergența unuia sau altuia dintre tipuri. Regimul condiționează relaționarea socială a intelectualilor, în măsura în care permite sau nu libertatea de expresie și organizarea lor într-o „societate civilă”, prin intermediul cărora să-și exercite „hegemonia” simbolică. De accesul la resurse, adică la posibilitățile de finanțare, depinde structurarea internă a categoriei, raportul dintre „liber profesioniști” și cei încadrați în instituții sau organizații. Paradigma culturală determină profilul „ideologic” al intelectualilor, înclinația lor mentală către o anumită formă de acțiune socială, pe baza unei „legitimități” specifice. Altfel spus, tipologia intelectualilor este inteligibilă în contextul unui sistem de raporturi: liberalism-autoritarism, capitalism industrial – economie agrară (sau în alți termeni: urbanizare – dominație rurală) și spirit critic – dogmatism. Aceste condiționări sunt recunoscutibile în evoluțiile sociale din secolul al XIX-lea¹².

În Marea Britanie, categoria intelectualilor a apărut și s-a dezvoltat sub influența acțiunii conjugate a liberalizării, revoluției industriale și culturii critice.

Din punct de vedere politic, asigurarea libertății personale, eliminarea privilegiilor – inclusiv cele care limitau accesul în universități și în posturile universitare – și largirea progresivă a participării sociale la actul decizional – prin reformele electorale – au oferit un cadru favorabil manifestării intelectualilor. Pe de o parte, au permis exprimarea relativ liberă a opiniilor, facilitând în acest fel comunicarea cunoașterii și formarea unor rețele sociale ale intelectualilor. Pe de altă parte, prin implicarea tot mai amplă a publicului instruit în treburile publice, au sporit nevoia socială de informație și de argumentație inteligibilă, impunând practic rolul social al intelectualilor. Acest rol s-a regăsit inclusiv în politică, intelectualii devenind absolut necesari partidelor, în efortul acestora de a formula programe „rezonabile” și de a convinge electoratul¹³. În 1906, câștigător al alegerilor, Partidul Liberal a trimis în Camera Comunelor 377 de deputați, dintre care 154 erau oameni de afaceri, 85 – juriști, 25 – scriitori și ziariști, 22 – profesori universitari, profesori la școli secundare, medici, militanți pentru diferite cauze și

¹² Ne limităm observația la cazurile Marii Britanii, Franței, spațiului german și Rusiei, dat fiind caracterul lor oarecum exemplar pentru tipologia intelectualilor.

¹³ Pentru distincția teoretică dintre „rațional” (categorie care implică agentul unic) și „rezonabil” (care de referă la o relație de reciprocitate), vezi John Rawls, *Liberalismul politic*, [Timișoara], Editura Sedona, [1999], p. 64-69.

numai 69 erau „gentlemanii”. În schimb, în rândul deputaților conservatori, „gentlemanii” continuau să reprezinte majoritatea, urmați de oamenii de afaceri și de funcționari¹⁴.

Dezvoltarea capitalismului industrial a influențat evoluția intelectualilor din mai multe puncte de vedere. În primul rând, a oferit noi posibilități de finanțare, din partea investitorilor interesați de ameliorările tehnice și tehnologice. S-au strâns astfel legăturile dintre comunitatea științifică și mediul de afaceri, pentru a imprima cunoașterii un caracter utilitar. A apărut, încă de la finele secolului al XVIII-lea, un mediu academic comun, organizat în cadrul unor societăți cum au fost *Lunar Society* din Birmingham sau *Literary and Philosophical Society* din Manchester¹⁵.

În al doilea rând, prin procesul de urbanizare pe care l-a amorsat, capitalismul industrial a creat piața culturală potențială pe care intelectualii să-și vândă competența, obținând în schimb succesul și recunoașterea importanței lor sociale¹⁶. Potrivit calculelor lui François Bédarida, în Anglia și Țara Galilor ponderea populației urbane a crescut, între 1801 și 1851, de la 33,8% la 54%. Totodată, numărul orașelor cu peste 100 000 de locuitori a crescut de la 1 la 10, iar cel al orașelor cu o populație între 20 000 și 100 000 de locuitori – de la 16 la 55 (cf. François Caron)¹⁷.

În al treilea rând, prin creșterea generală a nivelului de trai, industrializarea a transformat piața culturală potențială în piață efectivă, în măsura în care publicul a ajuns la acea situație materială (bani și timp liber) care să-i permită să se intereseze de activitatea intelectualilor și să le cumpere lucrările. Conform lui Ph. Deane și W.A. Cole, între 1801 și 1851 produsul național al Marii Britanii a crescut de la 232 milioane de lire la 523 milioane (în prețuri curente), sau de la 138 milioane la 494 milioane (în prețuri constante), ceea ce însemna o creștere de la 12,9 la 23,7 lire pe cap de locuitor¹⁸. Încă și mai importantă a fost distribuția socială a acestei bunăstări, care a cuprins inclusiv categoriile populare, formându-se astfel un public cultural de masă. Nivelul vieții maselor muncitoare s-a ameliorat inițial lent, până către 1815, iar apoi în ritm accentuat, progresul continuând până după 1840. Un indicator l-au reprezentat depunerile la casele de economii, create în 1817. Acestea au sporit de la 14 milioane lire în 1829 la aproape 30 milioane în 1850, pentru cca 1 100 000 depunători. În 1842, printre cei 15 000 de deponenți la Manchester and Salford Savings Bank, 43% erau muncitori industriali (cf. Louis Bergeron)¹⁹. Pentru perioada de la sfârșitul secolului al XIX-lea, un simptom

¹⁴ Vezi Barbara W. Tuchman, *Trufașa citadelă. O frescă a lumii dinaintea primului război mondial (1890-1914)*, București, Editura Politică, 1977, p. 483.

¹⁵ Vezi Pierre Léon, *Inerties et révolutions, 1730-1840*, Paris, Armand Colin, [1978], p. 334.

¹⁶ Vezi și Lenore O'Boyle, *op. cit.*, p. 833.

¹⁷ Vezi Pierre Léon, *op. cit.*, p. 387.

¹⁸ *Ibidem*, p. 388.

¹⁹ *Ibidem*, p. 342-343.

comercial al îmbunătățirii nivelului de trai l-a constituit apariția magazinelor universale, destinate celor cu venituri medii²⁰.

Paradigma culturală dominantă în Marea Britanie se caracteriza prin spiritul critic (cercetător) și aplicat (utilitar). Sub influența doctrinei senzualiste a lui John Locke – care atribuia realitatea exclusiv ființei individuale – „gândirea” s-a orientat către chestiunile de interes imediat, reprezentabile empiric, tratate din perspectivă științifică. Știința însăși s-a dezvoltat în virtutea acestui spirit critic și aplicat, care a constituit cauza ei eficientă. James Watt, de pildă, a inventat mașina cu aburi în contextul mental al filosofiei mecaniciste, mașina lui conducând la apariția termodinamicii, și nu invers. Teoria științifică a mașinii industriale a început să fie elaborată abia în perioada 1780-1820²¹.

A existat așadar o structură culturală comună (un continuum mental) care i-a integrat pe intelectuali în ansamblul societății. Modelele teoretice ale acestora corespundeau cu preocupările concrete ale societății, în particular cu cele ale categoriilor burgheze. Este simptomatic, de exemplu, faptul că în Marea Britanie s-a elaborat economia politică „clasică”, și că aici liberalismul nu a invocat argumente ideale, ci principiul utilității. Consecința a fost relaționarea organică a intelectualilor cu restul societății și chiar cu statul – în termenii comuni ai criteriului existenței (și eficienței) concrete. (Amintim aici clișeul ideologic al politicii interne a Marii Britanii, privind eminența căii proprii de transformare a regimului în funcție numai de necesitățile concrete specifice, la adăpost de riscurile pe care le implicau „utopiile” abstracte universaliste).

Totodată, a fost vorba de o cultură critică, întemeiată pe cercetarea științifică, adică pe un demers legat strict de realitate, dubitativ și esențialmente pluralist, ceea ce a împiedicat crearea unui „canon” cultural, care să se transforme într-un „credo” ideologic al intelectualilor, ca semn distinctiv al acestora în raport cu celelalte categorii. Spiritul critic și neutru al științei se opunea spiritului concluziv și militant al ideologiei; apelul la experiența faptelor contravenea invocării unei credințe ideatice. Altfel spus, profilul cultural a fost de așa natură încât intelectualii din Marea Britanie să rămână o categorie socială „deschisă”.

În acest context politic, economic și cultural, tipurile care s-au afirmat în Marea Britanie au fost cel al intelectualilor organizaționali și cel al intelectualilor individuali. Sistemul instituțional și dezvoltarea industriei ofereau intelectualilor posibilități de exprimare individuală, respectiv de plasament social, precum și piața culturală pentru producțiile lor. Aceștia dispuneau așadar de un cadru organizațional în/din care să-și exercite „hegemonia” simbolică – de la asociațiile de reflecție ale societății civile, la sistemul de învățământ și institutele științifice

²⁰ Vezi Eric Hobsbawm, *Era imperiului, 1875-1914*, Codex 2000, CEU, Cartier, p. 43-44. În această perioadă capitalismul depășise în general disfuncțiile sociale majore, existente încă în prima jumătate a secolului, descrise atât de către Friedrich Engels, cât și de către Benjamin Disraeli.

²¹ Vezi Pierre Chaunu, *Civilizația Europei în secolul Luminilor*, vol. II, București, Editura Meridiane, 1986, p. 36-37, 40.

„regale”, care finanțau și premiau cercetarea conferind prestigiu social intelectualilor. Primii intelectuali organizaționali (profesorii) – recognoscibili prin câștigurile fixe – au apărut încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, devansând astfel celelalte societăți europene²². În paralel au apărut și intelectuali individuali (oameni de știință, gânditori politici, scriitori), dar nu atât ca „proletari intelectuali” (declasați obligați să scrie pentru a trăi), cât în calitate de „profesioniști” ai cunoașterii cu un status bine precizat, care îi plasa în relație directă cu burghezia. Economistul Adam Smith era om de afaceri, Thomas Robert Malthus, înainte de a deveni profesor de economie politică, fusese pastor anglican, filosoful James Mill era plătit de Compania Indiilor Orientale, Benjamin Disraeli frecventa, ca scriitor, mediul social al conservatorilor, pentru a deveni apoi chiar liderul lor politic. Paradigma culturală critică și aplicată a tuturor intelectualilor – organizaționali și individuali în egală măsură – îi predispunea mental la rândul ei către această formă de relaționare socială deschisă și integrată – în termenii specifici ai spațiului public burghez. O trăsătură distinctivă a societății britanice în secolul al XIX-lea a fost tocmai fenomenul omogenizării sociale a categoriilor mijlocii cu elitele²³.

În Franța intelectuali au apărut într-un context diferit, în sensul că nu exista o industrie dezvoltată care să le ofere posibilități de plasament și de inserție socială organizațională²⁴. Existau însă o libertate relativă de exprimare, (mai ales după 1830) și o cultură critică pronunțată, cu deosebirea că aceasta din urmă nu se caracteriza prin spiritul utilitar (aplicat) al britanicilor, ci printr-unul idealist (speculativ). Raționalismul critic al francezilor nu se îndrepta atât spre chestiunile practice, de interes imediat, cât spre cele principiale, cu valoare universală – situație surprinsă cu acuitate în epocă de către Alexis de Tocqueville²⁵. Din combinația celor trei variabile – regim mai mult sau mai puțin liberal, industrie puțin dezvoltată și cultură critică idealistă – a rezultat un context favorabil apariției tipului intelectualilor individuali, și în particular a boemei, această realitate socială franceză prin excelență.

În Franța nu existau inițial prea multe surse de finanțare organizatorică pentru intelectuali (nu s-a format, de pildă, o comunitate academică a oamenilor de știință și a oamenilor de afaceri), în schimb exista un public pentru ei. Populația urbană a crescut, între 1811 și 1851, cu 1 917 000 locuitori, 32% dintre aceștia înregistrându-se la Paris, 4% în orașele cu peste 100 000 de locuitori, 17% în cele cu 20 000 până la 100 000, iar 46% în cele cu 3 000 până la 20 000 (cf. François

²² Vezi Alexandru-Florin Platon, *op. cit.*, p. 120.

²³ *Ibidem*, p. 123.

²⁴ Vezi și Adeline Daumard, *L'évolution des structures sociales en France à l'époque de l'industrialisation (1815-1915)*, în „Revue Historique”, tome CCXLVII, 1972, Paris, P.U.F., p. 331-332.

²⁵ Vezi Alexis de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, tome II, Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 1990, p. 27.

Caron)²⁶. Creșterea demografică urbană a fost alimentată și de exodul rural, pe fondul suprapopulării satelor, exod care a luat amploare începând cu anii 1840²⁷. În paralel, satele au fost tot mai mult atrase în circuitul comercial al orașelor, suferind un anumit proces de îmburghezire. Vânzarea bunurilor naționale a determinat apariția unui capital nou, iar lărgirea bazelor funciare și imobiliare ale averii negustorești sau manufacturiere a facilitat recursul la creditul ipotecar – sursă esențială de bani pentru investiții (cf. Louis Bergeron)²⁸. Burghezia de afaceri și rentierii – categorii instruite, cu bani și cu timp liber – au constituit publicul avizat (piața culturală) pentru intelectuali.

În condițiile în care absența unei industrii dezvoltate limita posibilitățile de finanțare din această direcție, iar învățământul încă nu oferea suficiente posibilități de plasament (fiind de altfel afectat și de confruntările politice care aveau ca obiect educația), publicul rămânea aproape singura sursă de venituri pentru intelectuali. Aceștia nu puteau să se reconvertească prea ușor nici în birocrați, deoarece existau deja adevărate dinastii birocratice, cu structuri regenerative proprii, care exercitau un cvasimonopol asupra funcțiilor respective²⁹, nici în politicieni, datorită censului electoral ridicat și limitei de vârstă pentru a putea alege și a fi ales (25, respectiv 30 de ani – în vremea Monarhiei din Iulie). Prin urmare, intelectualii s-au orientat către activitățile care implicau contactul nemediat cu publicul, în special către literatură și jurnalistică, inițiind așadar o relație personală între ei și public, conformă tipului intelectualilor individuali. Pentru Franța, prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost epoca personalităților literare, a celor care căutau să accedă social prin talentul scriitoricesc – epoca personajelor din *Comedia umană*.

Spre deosebire de intelectualii individuali britanici, bine integrați social, mulți dintre cei francezi aveau un status relativ incert – proveneau din mediile populare, căutau să se afirme în spațiul public prin instrucție și ambiție, dar nu dispuneau de resursele materiale necesare pentru a se „socializa”. Erau într-un fel niște declassați deveniți marginali ai burgheziei. Din rândul lor se recrutau poate cei mai mulți reprezentanți ai boemei literare și artistice – un subgrup social constituit pe baza unei solidarități de opțiuni estetice și a unui mod de viață comun. În virtutea acestei solidarități „ideale”, dincolo de condiționările materiale, în cadrul boemei au intrat atât oameni din rândul elitelor – Théophile Gautier, cât și din categoriile populare – Henri Murger. Totuși, deși prin afinitățile culturale și aspirațiile sociale se apropiau mai mult de burghezie, prin existența pe care o duceau se apropiau de popor. Astfel, ei trăiau și scriau în bistrouri, în biblioteci și în cabinetele de lectură, erau urmăriți de creditori și portărei, nu aveau domiciliu stabil, nici mobilă, și puneau banii în comun (cf. Michelle Perrot)³⁰.

²⁶ Vezi Pierre Léon, *op. cit.*, p. 456.

²⁷ *Ibidem*, p. 457.

²⁸ *Ibidem*, p. 352.

²⁹ Vezi Alexandru-Florin Platon, *op. cit.*, p. 117-118.

³⁰ Vezi Philippe Ariès și Georges Duby (coordonatori), *Istoria vieții private. De la Revoluția franceză la primul război mondial*, vol. VII, București, Editura Meridiane, 1997, p. 263.

În pofida caracterului lor social mai mult sau mai puțin marginal, boemii, intelectualii francezi în general nu s-au apropiat de tipul sectar. Cultura lor critică, pluralistă, impregnată de ideea de individualitate particulară, i-a împiedicat să profeseze un „adevăr” unic, în funcție de care să se raporteze grupat la restul societății. Prestigiul lor social rezulta din personalitatea creatoare a fiecăruia, nu din apartenența la o identitate ideologică colectivă. Totodată, idealismul specific paradigmei lor culturale le-a imprimat o atitudine „maximalistă”, la antipodul prudenței (reale sau presupuse) a britanicilor. De aici înclinația intelectualilor francezi către soluțiile radicale, către revoluție mai mult decât către reforme. Mai precis, către revoluția democratică, pentru care poporul – mediul social de referință morală al multor intelectuali (de pildă Jules Michelet) – nu era doar un instrument al elitelor, ci chiar scopul și justificarea acțiunii.

Situația s-a modificat din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, sub impactul progreselor capitalismului industrial și ale învățământului public – în special în timpul celei de a III-a Republici –, când s-au creat condiții favorabile pentru dezvoltarea tipului intelectualilor organizaționali. Marile întreprinderi industriale și statul au finanțat cercetarea, s-au întemeiat laboratoare – elogierte de Louis Pasteur ca temple ale viitorului – și s-au organizat expediții științifice (corolar al expansiunii coloniale). Extinderea și laicizarea învățământului public (stipendiat de stat), presupuneau suplimentarea și înnoirea personalului didactic. S-a constituit astfel corpul așa-numiților institutori republicani ai lui Jules Ferry – ilustrativi pentru tipul organizațional. Prestigiul lor social și „hegemonia” simbolică pe care o exercitau decurgeau din calitatea de exponenți ai școlii publice. Această „hegemonie” prin intermediul organizației statale traducea totodată și afirmarea socială a laicității în detrimentul ultramontanismului, echivalând cu o victorie a culturii critice asupra dogmatismului³¹.

În spațiul german, intelectualii au apărut într-un context caracterizat prin autoritarismul politic, economia agrară și cultura critică scolastică.

Regimurile politice restrângeau libertatea conștiinței și libertatea de exprimare, fie că era vorba de cele formal absolutiste (Prusia, Austria), fie de cele „constituționale” (Bavaria, Baden etc.) – acestea din urmă fiind oarecum analoage Restaurației din Franța. (Ludovic I al Bavariei, de pildă, considera că cel mai bun mijloc de a-i opri pe oameni din graba lor către pierzanie era reprimarea severă a crimei încă de la început)³². Instituțiile și cultura politică erau preponderent conservatoare, ele inhibau individualitatea în beneficiul comunității, și în particular al expresiei juridice a comunității – statul. În virtutea ideii că statul – în calitatea sa de elaborare rațională, deci umană – reprezenta însăși „substanța” individului,

³¹ Prin „cultură critică” și „dogmatism” nu avem în vedere anumite concepții existențiale, ci două moduri de a gândi (atitudini intelectuale). Poate foarte bine să existe și un „fundamentalism laic”.

³² Vezi Ernest Denis, *L'Allemagne, 1810-1852 (la Confédération Germanique)*, Paris, Société Française d'Éditions d'Art, L.-Henry May, p. 143.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel putea să conchidă că regatul cel mai „liberal” era acela în care rolul statului era cel mai net precizat și cel mai ferm urmărit³³. Personalitatea în sine avea o relevanță minimă, ea conta moral prin prisma identificărilor instituționale. Dacă în Franța restrângerea libertății în favoarea autorității era un scandal (a se vedea, spre exemplu, ordonanțele de la Saint Cloud), în statele germane era o obișnuință. În acest cadru, s-a precizat cu precădere tipul intelectualilor organizaționali, definiți prin cadrul formalizat în care-și desfășurau activitatea și din care le deriva prestigiul social.

Din punct de vedere economic, spațiul german era mai arhaic decât cel francez, aici revoluția industrială fiind încă și mai puțin avansată decât se întâmpla dincolo de Rin. În 1820, nivelul valoric al producției industriale din statele germane nu depășea 85 milioane de lire, față de 220 milioane în Franța sau 290 milioane în Marea Britanie (cf. François-G. Dreyfus)³⁴. 75% din populație o formau țărani, iar majoritatea burgheziei – potențial public cultural – trăia în orașe mici, de 5 000 – 10 000 de locuitori. În primele decenii ale secolului al XIX-lea, numai 14 orașe aveau peste 100 000 de locuitori³⁵. Existența în orașele mici se caracteriza prin posibilitățile materiale limitate și prin presiunea convențiilor sociale. Noile forme de sociabilitate materializau în continuare spiritul corporatist medieval. Asociațiile burgheze, constituite pe baza principiului cooptării și a taxelor de admitere, mențineau exclusivismul social (cf. Heinz-Gerhard Haupt)³⁶. Altfel spus, „societatea civilă” germană s-a alcătuit pe o structură tradițională, pe „starea” socială, pe corpul constituit (eventual și privilegiat). Reflexe corporatiste se regăseau inclusiv la nivelul studențimii cu opțiuni democratice. În „constituția” elaborată la 19 decembrie 1818 pentru asociația studențească pangermană (*Allgemeine Deutsche Burschenschaft*), se preciza că aceasta trebuia să constituie legătura liberă și naturală a studenților și că în cadrul ei tineretul se forma *ca un întreg*³⁷. Într-un atare context, intelectualii nu-și puteau exercita „hegemonia” simbolică decât din interiorul unor „corpuri” profesionale (organizații), prin care își consacrau instituțional (normativ) statusul și rolul.

Dacă în Franța absența unei industrii dezvoltate a condus la apariția mai ales a intelectualilor individuali, iar în statele germane – la cea a intelectualilor organizaționali, deosebirea s-a datorat regimului politic. În Franța, regimul consacra egalitatea civilă, care excludea „corpurile” sociale sau profesionale și dădea cel puțin impresia că individualitățile aveau șanse reale și egale de a se afirma social. Pe de altă parte, în Confederația germană exista o tradiție protestantă

³³ *Ibidem*, p. 155.

³⁴ Vezi Pierre Léon, *op. cit.*, p. 369.

³⁵ Vezi William Carr, *A history of Germany, 1815-1945*, New York, St.Martin's Press, [1969], p. 33.

³⁶ Vezi François Furet (coord.), *Omul romantic*, [Iași], Polirom, 2000, p. 63-64.

³⁷ Vezi Manfred Görtemaker, *Deutschland im 19. Jahrhundert. Entwicklungslinien*, [Bonn], [1996], p. 81.

și luministă a susținerii învățământului de către stat, care oferea deja posibilități de plasament în acest domeniu de activitate.

Diferența dintre intelectualii organizaționali britanici și cei germani rezida în sursa finanțării. Dacă venitul celor britanici era asigurat prin implicarea directă a „societății civile” (a mediilor de afaceri) și prin existența unei piețe culturale de masă, cel al germanilor depindea de numirile universitare ale statului și de patronajul aristocratic³⁸. Afirmatia lui Lenore O’Boyle, potrivit căreia în absența unei industrii dezvoltate statul rămâne o soluție de angajare³⁹, își află în cazul intelectualilor germani o confirmare concludentă. Este simptomatic în acest sens faptul că intelectualii germani au apărut ca parte componentă a așa-numitei „burghezii cultivate” (*Bildungsbürgertum*), care reunea academicienii, profesorii universitari alături de funcționari ai statului, juriști și medici⁴⁰. Cât privește patronajul aristocratic, de el depindeau inclusiv personalități care altminteri ar fi avut valoarea necesară să se impună în mod individual, spre exemplu Friedrich Schlegel și Adam Müller, reuniți la Curtea de la Viena în jurul lui Friedrich von Gentz.

În condițiile unei asemenea valorizări sociale a instrucției și a institutelor de învățământ, modelul absolut al intelectualului german a fost profesorul universitar, materializat exemplar de către Georg Wilhelm Friedrich Hegel – filosof, profesor și teoretician al etatismului prusac în egală măsură. Universitățile reprezentau organisme supreme de autentificare a competenței intelectuale, așadar centrele privilegiate de exercitare a „hegemoniei” simbolice. Așa se explică importanța particulară pe care au dobândit-o în spațiul german disputele universitare, cum a fost cea între hegelienii „de dreapta” și hegelienii „de stânga”, de pildă. (Însăși utilizarea termenilor politici de „dreapta” și „stânga” într-o polemică speculativă sugerează semnificația socială a dezbaterilor universitare).

Deși cu o pondere socială mai puțin însemnată, a apărut și tipul intelectualilor individuali. Acesta era reprezentat în principal de filosofii și scriitorii romantici (Novalis, Friedrich Hölderlin etc.) și de avangarda literară reunită în asociația „Tânăra Germanie” (Karl Gutzkow, Theodor Mundt, Heinrich Laube etc.) – mai apropiată oarecum de boema franceză. Componentii avangardei proveneau din categoriile mijlocii, erau inși marginali social, cu un statut nesigur, deci de un spirit mai curând individualist decât corporatist. Lipsiți însă de resurse și mai ales de audiență, ei nu au câștigat niciodată prestigiul social al universitarilor. În contextul societății germane, tipul care s-a afirmat „organic” a fost cel al intelectualilor organizaționali.

Precizarea tipului organizațional s-a datorat și culturii critice scolastice a intelectualilor germani, adică al acelei culturi defăinată prin exercițiul abstract

³⁸ Vezi Robert Anchor, *Germany confronts modernization. German culture and society, 1790-1890*, Lexington, Massachusetts, Toronto, London, D.C. Heath and Company, [1972], p. 9.

³⁹ Vezi Lenore O’Boyle, *op. cit.*, p. 843.

⁴⁰ Vezi Alexandru-Florin Platon, *op. cit.*, p. 144-145.

(formal) al rațiunii individuale. Germanii erau mai preocupați de metafizică (de transcendență) și de dialectică (de legile gândirii) decât de organizarea socială pozitivă, care nu-i interesa decât ca produs secundar al fenomenologiei spiritului. Gândirea își devenea sieși propriul obiect de cunoaștere. Ca atare, intelectualii germani au practicat un discurs abstract, specializat (în unele cazuri chiar abscons), inteligibil în interiorul categoriei lor sociale, dar la care publicul larg, neinițiat în filosofie, avea un acces limitat. Categoriile cunoașterii scolastice aveau relevanță în special printre intelectuali. De aici și tendința lor de a se considera o elită, în sensul că aveau misiunea de a educa neamul omenesc (Novalis), ori în sensul că se adresau numai categoriilor instruite (Friedrich Schleiermacher)⁴¹. Natura specializată a discursului a determinat gruparea intelectualilor în centre profesionale (universitățile) – în calitatea acestora de cadre optime ale comunicării cunoașterii. Într-un fel, discursul a reprezentat structura formală a tipului organizațional german.

Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, sub impactul dezvoltării industriale, paradigma culturală a devenit mai puțin scolastică, în sensul că reflecția s-a îndreptat în mai mare măsură către existența pozitivă. Gândirea germană a excelat nu numai în filosofie, dar și în științele exacte și în științele sociale. Între 1901 și 1914, Germania a ajuns să numere 14 laureați ai premiului Nobel, față de numai 8 ai Franței, spre exemplu. Deplasarea zonei de interes a cercetării înspre natură și organizarea socială nu a însemnat însă o mai mare accesibilitate a discursului, cunoașterea științifică presupunând, de asemenea, specializarea.

Deși preocupările și limbajul îi individualizau pregnant pe intelectuali în ansamblul societății, în spațiul german nu a apărut tipul sector. În primul rând, caracterul critic al paradigmei culturale, care implica cercetarea rațională individuală și respingea argumentul autorității în favoarea demonstrației logice, refuza atitudinile exclusivist-dogmatice. Personalitățile și școlile de gândire nu s-au izolat unele de altele, ci au întreținut un dialog polemic în spațiul public, contribuind astfel la constituirea unei „societați deschise”. În al doilea rând, cultura socială a intelectualilor germani era una a comunicării directe, prin presă, în sălile de curs, dar și la berărie – în tradiția universitară medievală. Ei au dezvoltat așadar o sociabilitate a contactului personal și a schimbului de idei pe viu, care presupunea rețele sociale integrate, împiedicând formarea unor grupuri sectare, repliate asupra lor însele în privința comunicării și blocate în propria gândire artificială.

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, pe fondul dezvoltării capitalismului industrial, în Germania s-au creat condițiile afirmării tipului intelectualilor individuali. S-a constituit piața culturală (publicul de masă) care să asigure, prin interesul față de producția culturală, existența materială a intelectualilor individuali. Astfel, în 1900 populația urbană reprezenta 54,4% din

⁴¹ Vezi Nicolae Râmbu, *Romantismul filosofic german*, [Iași], Polirom, 2001, p.38.

total⁴². Nivelul de trai a înregistrat o ameliorare, inclusiv în cazul proletariatului („aristocrația muncitorească”), ceea ce a sporit disponibilitatea publicului pentru cunoaștere. Cu toate acestea, în Germania a continuat să prevaleze tipul organizațional. Cauza a fost rezerva intelectualilor înșiși de a se manifesta social în mod individual (în nume personal). Într-o economie concurențială, statutul de intelectual individual putea echivala destul de ușor cu acela de „proletar intelectual”. În aceste condiții, intelectualii au preferat să persiste în relația lor funcțională privilegiată cu statul, în care întrevădeau o garanție a condiției lor de elită socială⁴³. Aceasta cu atât mai mult cu cât statul, la rândul său, avea tot mai mult nevoie de personal calificat în administrație și economie. (Între 1895 și 1907, numărul funcționarilor a crescut cu nu mai puțin de 160%)⁴⁴. Ca atare, importanța socială și prestigiul universitarilor nu numai că s-au menținut, dar au și sporit, iar odată cu ele au crescut și veniturile acestora, fapt de natură să consolideze tipul organizațional în Germania.

În Rusia, cele trei variabile care au condiționat evoluția intelectualilor au fost regimul absolutist, accesul limitat la resurse și paradigma culturală dogmatică, toate trei contribuind la emergența tipului sectar.

În condițiile în care absolutismul limita libertatea de exprimare și libertatea de asociere, în Rusia nu s-au dezvoltat rețele civile care să asigure comunicarea socială a cunoașterii. Ca atare, activitatea intelectuală s-a regăsit restrânsă în mare măsură la nivelul cercurilor ideologice, izolate unele de celelalte. Atâta timp cât schimbul de idei nu avea loc în mod deschis, ci prin intermediul publicațiilor clandestine, aceste cercuri nu au întreținut un dialog autentic, ci o dispută partizană care le-a accentuat sectarismul⁴⁵. În interiorul anumitor cercuri putea să existe un spirit mai degrabă liberal, opus metodelor dictatoriale născute – așa cum se întâmpla în cazul celui format în jurul lui Nikolai Ceaikovski, spre exemplu⁴⁶. Dat fiind însă caracterul lor conspirativ, acestea nu puteau să constituie un cadru de relaționare a intelectualilor cu societatea. Manifestarea publică a intelectualilor ruși – în particular a celor care se interesau de teoria politică – nu s-a putut produce pe deplin decât în emigrație (Alexandr Herzen, Mihail Bakunin). De o libertate relativă beneficiau numai societățile care se ocupau cu științele naturale, precum cea de geografie – în care a activat inclusiv Piotr Kropotkin. Gândirea socială însă – percepută de regim ca subversivă – era supusă cenzurii și controlului poliției.

⁴² Vezi Mircea N. Popa, Lucia Popa, Norocica Cojescu, Mihai Manea, *O istorie a gândirii și mișcării socialiste internaționale în epoca modernă*, București, Editura Albatros, 1986, p. 228.

⁴³ Vezi Alexandru-Florin Platon, *op. cit.*, p. 150. Autorul folosește termenul mai larg de „burghezie intelectuală”, incluzând aici și „intelectualii” din administrație, adică burocrăția. Ideea este însă cu atât mai valabilă dacă ne referim numai la intelectualii propriu-ziși.

⁴⁴ Vezi Mircea N. Popa, Lucia Popa, Norocica Cojescu, Mihai Manea, *op. cit.*, p. 234.

⁴⁵ Vezi Geoffrey Hosking, *Rusia, popor și imperiu, 1552-1917*, [Iași], Polirom, 2001, p. 198.

⁴⁶ Vezi P.A. Kropotkin, *Amintirile unui răzvrătit*, București, Editura Politică, 1969, p. 220-221.

În privința resurselor materiale, întreaga intelighenție⁴⁷ – din care făceau parte și intelectualii propriu-ziși – depindea de administrație. În Rusia nu exista un public de masă pentru activitățile intelectuale. Procentul populației urbane a crescut de la 4,41% în 1811, la 16% sau 18% înaintea primului război mondial⁴⁸ – o creștere insuficientă pentru intelectuali, cu atât mai mult cu cât îi includea și pe muncitori, lipsiți de timp și de bani pentru a cumpăra cărți sau a merge la spectacole. În același timp, începând din anii 1860, pe fondul progreselor din învățământ, intelighenția a devenit mai numeroasă. Dar în absența unei industrii dezvoltate, institutele de învățământ nu produceau altceva decât „proletari intelectuali” – declassați proveniți din mediile populare și neacceptați în înalta societate⁴⁹. Într-un regim absolutist, care practica cenzura sistematică, aceștia nu aveau nici măcar oportunitatea afirmării prin jurnalistică (așa cum se întâmplase în Franța). Practic singura lor posibilitate de plasament rămânea administrația. În acest sens, zemstvele au constituit principalul debușeu al celor cu pregătire intelectuală. Numărul acestora a crescut de la 392, în 1882-1911, la 483, în 1912-1917. În ceea ce privește personalul, în anul fiscal 1909-1910, printre cei 70 000 de experți ai zemstvelor au fost recenzați 39 651 de învățători, 3 022 de medici și 975 de medici veterinari⁵⁰.

În acest context, poate nu ar fi deplasat dacă s-ar vorbi de „avortarea” categoriei intelectualilor (sau despre „trădarea” intelectualilor, așa cum Fernand Braudel vorbea despre „trădarea” burgheziei italiene). Într-un fel, intelectualii ruși s-au sfârșit în faza de proiect, au renunțat la funcția lor socială specifică – de comunicare publică a cunoașterii –, pentru a se reconverti în birocrați (Evident, o atare „trădare” nu era expresia atât a unei opțiuni de voință personală, cât a unui reflex de adaptare socială. Teoria „efectelor perverse” ar putea lămuri acest fenomen). Cei care nu s-au transformat în birocrați au devenit, adeseori, revoluționari, renunțând așadar la cunoaștere în favoarea acțiunii politice, la exercitarea „hegemoniei” simbolice în favoarea căutării puterii efective.

În lipsa unui public de masă și a comenzilor sociale care să asigure finanțarea intelectualilor, în Rusia nu au putut să se dezvolte tipurile individuale și organizaționale. O excepție au constituit-o scriitorii, mai ales cei de sorginte nobiliară, care se puteau întreține din averea moștenită (Ivan Turgheniev, Lev Tolstoi). Scriitorii beneficiau însă nu numai de „piața” rusă, ci și de cea europeană, în măsura în care accedau la notorietatea internațională. Altminteri, pe lângă universități și societățile științifice – care reuniau un număr nesemnificativ dintre

⁴⁷ În sens larg, intelighenția cuprindea toate categoriile instruite; în sens restrâns – pe cei interesați de chestiunile sociale și politice, în particular grupurile radicale, fiind excluși așadar înalții funcționari și ofițerii, indiferent de gradul lor de instruire. Vezi Constantin de Grunwald, *Société et civilisation russes au XIXe siècle*, Éditions du Seuil, [1975], p. 212.

⁴⁸ Vezi Alexandru-Florin Platon, *op. cit.*, p. 182.

⁴⁹ Vezi Constantin de Grunwald, *op. cit.*, p. 212-213.

⁵⁰ Vezi Alexandru-Florin Platon, *op. cit.*, p. 194.

membrii intelighenției –, singurele centre de reflecție intelectuală rămăneau cercurile, în care puteau să activeze și să se „socializeze” și cei bogați și cei săraci. Era însă o socializare aparentă, având mai curând un aspect „endogamic”, întrucât presupunea relaționarea în interiorul cercului de intelectuali (în mod sectar), și nu relaționarea acestora cu societatea. Cunoașterea era comunicată cu precădere în interiorul grupului, și mai puțin diseminată social (sau era diseminată sub forma ideologizată a propagandei, care nu însemna de fapt comunicare, ci persuasiune). Lipsiți de resurse și oarecum izolați social, intelectualii ruși au început să-și exercite funcția de cunoaștere și de informare față de ei înșiși, în interiorul unor forme de sociabilitate închise, aproape singurele în care le erau (auto)recunoscute prestigiul și importanța publică (de „specialiști” ai organizării sociale, de obicei).

Sectarismul a fost alimentat și de paradigma culturală dogmatică, întemeiată nu pe cercetarea critică (științifică sau speculativă), ci pe argumentul autorității („Credo”-ul ideologic), inclusiv atunci când autoritatea invocată era știința. Rușii manifestau – potrivit lui Nikolai Berdiaev – un accentuat spirit apocaliptic, adică erau înclinați să interpreteze lucrurile în lumina sensului ultim al existenței (înclinație în care se amestecau ortodoxia, psihologia stepelor și politica de mare putere). Gândirea lor – ne referim în particular la categoriile cultivate – s-a caracterizat așadar printr-o religiozitate sui generis, încărcată de mesianism, chiar și în cazul autorilor ce profesau materialismul⁵¹. Intelectualii ruși nu au avut atât convingeri, cât credințe, se considerau exponenții unui adevăr absolut (religios sau științific), care tocmai în virtutea caracterului său absolut excludea alte concepții, precum și posibilitatea „amenajării reciproce” a diferitelor puncte de vedere. În fond, ceea ce lipsea gândirii ruse (cu câteva excepții notabile, cum a fost Vladimir Soloviov), era spiritul de toleranță, acceptarea pluralismului: adevărul absolut tindea să excludă relativizarea. Relativismul era expresia gnoseologică a scepticismului etic – o trăsătură a Occidentului imaginat ca decăzut, repudiat de slavofili conservatori și de socialiști revoluționari în egală măsură.

Cultura dogmatică era într-o perfectă corespondență cu sociabilitatea închisă a intelectualilor „ghettoizați”. În fapt, cele două s-au susținut reciproc. Dacă fiecare în parte ar fi putut fi eventual demantelată – prin impulsuri din zona capitalismului industrial sau a cercetării științifice libere –, împreună au alcătuit un binom structural „autoregenerativ”, pe care s-a susținut tipul sectar. Intelectualii se manifestau ca intelectuali în interiorul cercurilor ideologice, iar prestigiul lor social rezulta din afirmarea exclusivistă a ideologiei respective.

Polemica ideologică a devenit așadar o funcție a „hegemoniei” simbolice, care se traducea prin succesul unei anumite ideologii asupra orientărilor concurente. Paradigma culturală dogmatică imprima frecvent polemicii un caracter de adversitate, scopul nemaifiind schimbul de idei, ci compromiterea

⁵¹ Pentru reconvertirea laică a substratului mental religios, vezi James H. Billington, *The Intelligentsia and the Religion of Humanity*, în „The American Historical Review”, vol. LXV, nr. 4, 1960, The Macmillan Company, p. 807-821.

preopinienților, cu „adevărul” lor cu tot. În cazurile extreme, aceștia nu mai erau criticați pentru erorile de judecată, ci acuzați de rele intenții insidioase. Un astfel de caz l-a reprezentat Vladimir Ilici Lenin, care în *Materialism și empiriocriticism* a dezvoltat o viziune dogmatică bazată pe antiteza simplistă materialism – idealism, idealistii fiind etichetați fie drept lunatici, fie drept șarlatani complet nătângi⁵². Pentru el, problemele metafizice nu făceau decât să le disimuleze pe cele sociale – singurele de un interes legitim pentru marxiști, pozitivisti și revoluționari⁵³.

Fără îndoială, V.I. Lenin a fost un exemplu extrem pentru sectarismul pe care-l inducea cultura dogmatică. Au existat și autori mai moderați, interesați în afirmarea unor idei, și nu în compromiterea oponenților. Mihail Bakunin, de pildă, a întreprins o critică pur filosofică a creștinismului, pe care-l combătea nu în reprezentanții săi, ci în principiul său, care presupunea – credea el – alienarea umanității în beneficiul divinității (*Dieu et l'État*)⁵⁴. Totuși, dincolo de forma de raportare la alți intelectuali sau la alte concepții, ceea ce conta era *natura* acestei raportări, recognoscibilă în finalitatea polemic-ideologică a discursului. În fond, era vorba de aceeași cultură dogmatică marcată de credința într-un singur adevăr și de exclusivism. Dogmatismul nu rezida în exprimare, nici măcar în gradul de toleranță față de persoanele oponenților, ci în absolutismul propriilor convingeri, absolutism care nu permitea comunicarea decât între intelectuali care gândeau la fel, de unde și gruparea lor în mod sectar.

Este semnificativ faptul că puținii intelectuali „critici”, capabili de relativizare și de acceptarea pluralismului, s-au regăsit în grupările politice „centriste”, adică opuse atât absolutismului țarist, cât și celui revoluționar. Așa s-a întâmplat, spre exemplu, cu „sociologul” Nikolai Mihailovski sau cu istoricul Pavel Miliukov (primul – populist, al doilea – liberal), pe care însuși domeniul lor de cercetare i-a condus către realitate, către constatarea și asimilarea conceptuală a faptelor concrete și diverse, la antipodul abstracțiunilor ideologice absolute. Aceștia au reprezentat însă o minoritate atipică pentru Rusia, care a produs mai ales orientări intelectuale și politice „absolutiste”. Din această perspectivă, Nikolai Berdiaev avea dreptate să constate că bolșevicii au fost „minimaliști”, iar democrații „maximaliști”, întrucât bolșevicii propuneau un proiect social mai conform specificului rusesc deci mai la îndemână de realizat (*Reflecții asupra revoluției ruse*)⁵⁵. În acest context, în Rusia a predominat tipul intelectualilor sectari.

⁵² Vezi Christopher Read, *Religion, Revolution and the Russian Intelligentsia, 1900-1912. The Vekhi Debate and its Intellectual Background*, [London and Basingstoke, The Macmillan Press Ltd, 1979], p. 50.

⁵³ *Ibidem*, p. 54.

⁵⁴ Vezi Mihail Bakunin, *De la guerre à la Commune*, Paris, Éditions Anthropos, [1972], p. 299.

⁵⁵ Vezi Nikolai Berdiaev, *Un nou ev mediu*, Craiova, Editura Ominiscop, 1995, p. 94.

Am observat, aşadar, cum au influenţat regimul politic, accesul la resurse şi paradigma culturală precizarea tipurilor de intelectuali în secolul al XIX-lea. Regimurile liberale au favorizat apariţia intelectualilor individuali şi a celor organizaţionali specifici „societăţii deschise”. Regimurile autoritare – a intelectualilor sectari şi a celor organizaţionali specifici societăţii corporatiste. Capitalismul industrial a oferit direct sau indirect posibilităţi de finanţare intelectualilor organizaţionali şi individuali, în timp ce economiile agricole, limitând accesul la resurse, au favorizat formarea tipurilor organizaţional-corporatist şi sectar. Cultura critică aplicată (pragmatică sau speculativă) a determinat precizarea tipurilor individual şi organizaţional. Cultura critică speculativă – a celui organizaţional-corporatist, iar cultura dogmatică – precizarea tipului sectar. Prin îmbinarea acestor trei variabile, societăţile la care ne-am referit au generat fiecare câte o formă preponderentă de intelectual, exemplară pentru societatea respectivă. În Marea Britanie, regăsim intelectualul „socializat”; în Franţa – intelectualul boem; în spaţiul german – intelectualul academic; în Rusia – intelectualul „ideologic”.

LA TYPOLOGIE DES INTELLECTUELS EUROPÉENS AU XIXE SIÈCLE

Résumé

L’objet de cet article est de préciser théoriquement les types des intellectuels au long du XIXe siècle. On commence par définir les intellectuels, en tant que personnes avec une instruction académique qui agissent dans le champ du savoir et qui ont comme fonction de transmettre au public les résultats du savoir, en assurant ainsi le cadre mental pour le développement des relations sociales. À travers une telle fonction, les intellectuels exercent une „hégémonie” symbolique dans le domaine des relations civiles. Par conséquent, leurs types se précisent à l’instar du modèle weberien concernant les leaders politiques, selon l’interaction entre eux et le corps social. Il y a alors des intellectuels individuels – ceux qui agissent au propre nom, en vertu de leur prestige personnel, des intellectuels d’organisation – ceux qui agissent par le biais des institutions, en vertu du prestige de celles-ci et des intellectuels sectaires – ceux qui cherchent à s’imposer au nom d’une certaine idéologie. On observe ensuite l’émergence et l’évolution de ces types en Angleterre, en France, dans l’espace allemand et en Russie, à travers l’action de trois variables: le gouvernement, l’accès aux ressources et la paradigme culturelle dominante. En fin, on aboutit à identifier une forme exemplaire d’intellectuel pour chaque société: pour l’Angleterre – l’intellectuel „socialisé”, pour la France – le bohème, dans l’espace allemand – l’intellectuel académique et en Russie – l’intellectuel „idéologique”.